

I. DÜNYA SAVAŞINDAN ÖNCE KUZEYBATI ANADOLU'DAKİ ERMENİLERİN SOSYO-EKONOMİK VE SİYASÎ FAALİYETLERİNE DAİR BİR RAPOR

Ferudun ATA*

ÖZET

Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı öncesi Dahiliye Nezareti'nden bir müfettişin hazırladığı rapor ele alınmıştır. Raporda Ermenilerin, bugün adı Orhangazi olan Pazarköy kazasıyla, civarındaki İnegöl, İznik, Gemlik, Yalova, Karamürsel ve İznik gibi yerleşim yerlerindeki siyasî amaçlı çalışmalarına, kültürel ve ekonomik durumlarına değinilmiş, hükümetçe alınması istenen tedbirler üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan aynı kazada bulunan az miktardaki Müslüman nüfusun geri kalmışlığına da işaret edilerek, Türk memurlarının cehaleti ve Ermenilerin siyasî faaliyetleri karşısındaki ilgisiz tavırları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, I. Dünya Savaşı, Pazarköy, İsyân.

ABSTRACT

In this study, the report prepared by a superintendent of Ministry of Internal Affairs before the First World War has been scrutinized. The report covers the political activities of Armenians in the district of Pazarköy currently renamed Orhangazi and its nearby regions such as İnegöl, İznik, Gemlik, Yalova and Karamürsel besides their culturel and economic situations. In addition, the provisions demanded by the government is embraced in the report. On the other hand, the report also painted and the underdevelopment of a few Muslim population of the region and the insufficient reciprocations of Turkish official against the Armenian political activities stemming from their ignorance.

Keywords: Armenian, I. World War, Pazarköy, Rebellion.

I. GİRİŞ

Ermeniler, Türk idareleri altında yüzyıllar boyunca genelde huzurlu bir hayat sürdürmüşlerdir. Kendilerine tanınan geniş imkânlar sayesinde maddî yönden önemli ilerlemeler kaydettikleri gibi, gördükleri himaye sonucu kültürel yönden de varlıklarını korumuşlardır. Özellikle Osmanlılar döneminde elde etmiş

* Yrd. Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

oldukları birçok kazanımlar, nüfuslarının yanında, itibarlarının da artmasını sağlamıştır¹.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin huzurlu hayatları, emperyalist devletlerin "şark politikası" çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne karşı sömürgeci yaklaşımları ve bu politikalarını gerçekleştirebilmek için Ermenileri kullanmalarıyla son bulmuştur. Böylece hem ülke içindeki iç barış bozulmuş hem de Ermenilerin kaderi tamamen değişmiştir.

Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rusya'nın ve batılı devletlerin Ermeni meselesine olan ilgisinin artması ve konunun uluslar arası bir hüviyet kazanması, Türk-Ermeni ilişkilerinde ciddi bir dönüm noktası olmuştur². Bu tarihten itibaren dünya kamuoyunun dikkatini daha fazla kendi üzerlerine çekmek isteyen Ermeni komiteleri, Osmanlı ülkesinin her tarafında isyan ve katliâm hareketlerine girişmişler; silah, bomba, tüfek gibi savaş malzemeleri tedarik ve imâl etmeye başlamışlardır³.

Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla söz konusu isyan ve çetecilik hareketlerini I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında daha da artıran ve silâhlarıyla birlikte Rus ordusuna katılan Ermeniler, tüm cephelerde savaş halinde bulunan Osmanlı Devleti'ni bir hayli zor duruma sokmuştur⁴. Tüm bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'ni birtakım tedbirler almaya zorlamıştır. Bunun üzerine, 1 Haziran 1915 tarihinde, Takvim-i Vekâyi'de de yayımlanan, bugün daha çok tehcir kanunu diye bilinen geçici sevk ve iskân kanunu çıkmıştır. Bu kanuna göre Ermeniler, savaş alanı dışında bulunan güney bölgelerine sevk edilip yerleştirilmişlerdir⁵.

Osmanlı Devleti sevk kararını uygularken, bu sevkte ülkede bulunan tüm Ermenileri dahil etmemiştir⁶. Fakat bazı bölgelerdeki Ermeniler, savaş alanı dışında olmalarına rağmen yine de sevk edilmişlerdir. Çünkü bu Ermeniler, kendi bölgelerinin şartları nispetinde Osmanlı Devleti aleyhine siyasî faaliyetlerde bulunmaktan, isyan çıkarmaktan ve Ermeni komitecilere yataklık

¹ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 50; Mehmet Ersan, "Türk Yönetim Tarzı, Ermenilerin Türk İdarelerini Kabulü ve Kendilerine Tanınan Haklar", *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul 2001, s. 5-12; Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988, s. 30-60; Rh. Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, (1453-1953)*, İstanbul 1953, s. 8-20.

² Ermeni meselesinin uluslar arası bir konu haline gelmesi hakkında geniş bilgi için bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897*, İstanbul 1986.

³ Esat Uras, *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 431-441; Bülent Bakar, *Ermeni Tesciri ve Uygulaması*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2003, s. 58.

⁴ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Ermeni Tescir Olayı*, Ankara 1990, s. 64-69.

⁵ Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri ve Soy Kırımı İddiaları", *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul 2001, s. 173-174.

⁶ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara 1995, s. 10; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tesciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 60-62.

I. Dünya Savaşından Önce Kuzeybatı Anadolu'daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Faaliyetlerine Dair Bir Rapor

etmekten geri kalmamışlardır⁷. Sözcüleri, İzmit ve yöresinde bulunan Ermeniler, 1890'lı yıllardan itibaren teşkilatlanmalara başlamışlardır⁸. Ayrıca Bursa, Ankara, Çankırı ve Kayseri gibi savaş alanı dışındaki bölgelerdeki Ermeniler de bomba imâl etmek, devlet aleyhine istihbarat toplamak, casusluk ve kaçakçılık yapmak, lojistik destek sağlamak, para toplamak ve dışarıdan yasaklanmış yayınları getirmek gibi askerî bir hareket için son derece önemli faaliyetlerde bulunmaktaydı⁹. Dolayısıyla Ermeniler, I. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasındaki faaliyetleriyle sadece ülkenin doğusunu değil, neredeyse tamamını ateş çemberi içine almışlardı.

Burada çalışmamızın sınırını belirleyen ve aşağıda da ayrıntılı biçimde ele alınacak verilecek olan rapor, Ermenilerin Bursa civarında ve özel olarak, bugün Orhangazi adını almış olan Pazarköy kazasındaki siyasî faaliyetlerinin yanı sıra, ekonomik güçlerini¹⁰ ve kültürel durumlarını açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, Dahiliye Nezareti'nden bir müfettişin hazırlamış olduğu söz konusu raporda, Ermenilerin entrikalarının dile getirilmesinin yanında, bölgedeki Türklerin durumuna da işaret edilmektedir. Müslümanların ekonomik ve kültürel olarak çok kötü durumda oldukları belirtilerek, Müslüman memurların cehaletine, tembelliğine ve şahsî menfaatlerine olan düşkünlüklerine dikkat çekilmektedir. Ayrıca buradaki Müslüman memurların Ermenilerle yüz göz olup, onların siyasî faaliyetlerine lâkayt oldukları da ifade edilmektedir.

Meseleyi ortaya koyacak böyle bir girişten sonra, yazının esas konusunu teşkil eden rapora geçebiliriz. Ancak, buradaki raporun metnini olduğu gibi lâtin haflerine transkribe etmek yerine rapordaki bilgilerle beraber, günümüzde Ermeniler hakkında yapılan araştırmaların ortaya çıkardığı bilgilere göre, bazı

⁷ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 10.

⁸ BOA., DH. ŞFR., 55/192; Bayram Çakıcı, *İzmit Mutasarrıflığı'nda Ermeniler ve Tebcirleri (1888-1919)*, (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Adapazarı 1998, s. 23-24.

⁹ *Osmanlı Belgelerinde*, s. 9; Nuri Köstüklü, "Batı Cephesi Mıntkasında Milli Mücadele Karşısı Ermeni-Rum Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, I, Ankara 2003, s. 535-540; Sebahattin Özel, "Tehcir Konusunda Bazı Gerçekler ve Milli Kurtuluş Savaşı'nda Vatansever Ermeniler", *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001*, İstanbul 2001, s. 38; Cemalettin Taşkiran, "1915 Ermeni Tehciri Sırasında Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirlere Bir Bakış", *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, 23-25 Ekim*, İstanbul 1995, Ankara 1996, s. 133; Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, (İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999, s. 196.

¹⁰ Pazarköy ilçesinin ve genel olarak Bursa'nın, koza üretimi açısından son derece önemli bir potansiyele sahip olduğu bilinmektedir. Ancak I. Dünya Savaşı yıllarında Bursa ipekçiliği için son derece ehemmiyeti olan imalathâneler büyük ölçüde gayrimüslimlerin elinde idi. 1915 sanayi sayımına göre 41 imalâthaneden 33 tanesi gayrimüslimlere aitti. Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vîlâyetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 331; Adnan Sofuoğlu, *Kuvâ-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921*, Ankara 1994, s. 20-21.

değerlendirmeler yaparak analiz yoluna da gidilecektir. Böylece rapor metni hem günümüz konuşma diline uyarlanmış hem de, verilen bilgilerin ne anlama geldiği okuyanlar tarafından rahatça anlaşılabilir olacaktır.

II. RAPOR¹¹ VE ANALİZİ

Pazarköy Kazası¹²

Pazarköy kazası; Gemlik, Yalova, Karamürsel ve Yenişehir kazalarıyla, İznik nahiyesinin aynı sınırı paylaştığı, zeytin ve koza mahsulünün bol olarak yetiştiği bir yerleşim birimidir. Burası, idarî açıdan üçüncü sınıf bir kaza kabul edilmesine rağmen, ürünlerinin bolluğundan dolayı birinci sınıf kazalardan sayılmıştır.

Pazarköy kazasının nüfusunun üçte ikisini Ermeniler teşkil etmektedir¹³. Bunların tamamı 7 Ermeni köyünde bulunmaktadır. Oysa Müslümanlar 25 köyde meskûn olmalarına rağmen dağınık ve genel nüfus sadece üçte birini teşkil etmektedirler.

7 Ermeni köyünden 3'ü Gemlik, Bursa ve Yenişehir taraflarında, 4'ü ise Yalova, Karamürsel ve İznik civarlarındaki hâkim mevkiilerde bulunmaktadır. Raporla, eşkıyalık yapmaya son derece müsait dağ ve tepelerin bulunduğu belirtilen bu bölgelerin - özellikle Yalova ve Karamürsel taraflarındaki 3 Ermeni köyü- birbirine 15-20 dakika mesafede bulunmaları ve bir kasaba büyüklüğünde olmaları, kazada korkunç bir manzara oluşturduklarına işaret edilmektedir.

Ermeni Köyleri ile İslâm Köylerinin Ekonomik, Kültürel ve Sosyal Yönden Karşılaştırılması

Raporda, söz konusu Ermeni köylerinin sosyal imkânlarının Türk köylerine göre son derece ileri olduğuna da temas edilmektedir. Ermenilerin birkaç tane İptidâî, Rüşdî ve hatta İdadî derecesinde okulları bulunmaktadır. Ayrıca

¹¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dabihîye Nezâreti Kalem-i Mahsûs* (BOA., DH. KMS), 19/11.

¹² Pazarköy'ün tarihi Bizans dönemine kadar gitmekte olup, o tarihte "*Basileinpolis*" adında bir yerleşim yeri idi. Fakat Osmanlı döneminde, Orhan Bey zamanında "*Pazarköy*" adıyla yeniden kuruldu. Uzun yıllar Bursa sınırları içinde bir köy olarak varlığını sürdüren Pazarköy, 1893 yılında gösterdiği gelişme dolayısıyla ilçe merkezi durumuna getirildi. Pazarköy'ün adı daha sonra yeniden değiştirilerek, kurucusuna izafeten 1919 yılında bugünkü "*Orhangazi*" adı verildi. *Yurt Ansiklopedisi*, "Orhangazi Maddesi", 3, İstanbul 1982, s. 1672; *Bursa*, 1997, s. 205.

¹³ 1870 tarihli Hüdavendigâr Vilâyet Salnâmelerine göre Pazarköy'de yaşayan nüfus miktarı 8.936'dır. Bu nüfusun 2.045'i Müslüman olmasına karşılık, Ermenilerin nüfusu 7.608'dir. 1893 tarihli nüfus sayımına göre ise Pazarköy'de yaşayan Ermeni nüfusu 15.216'dır. Buna karşılık Müslümanların nüfusu sadece 6.165'dir. 1902 yılına geldiği zaman Pazarköy'ün nüfusunun önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Salnâmeye göre Pazarköy'deki Müslümanların sayısı 10.798 iken, Ermenilerin nüfusu 20.400'dür. *Yurt Ansiklopedisi*, 3, s. 1643. 1914 Yılı nüfus sayımına göre ise Pazarköy'de 22.726 Ermeni, 11.884 Müslüman yaşamaktadır. A. Sofuoğlu, *Kuzeybatı Anadolu*, s. 17.

I. Dünya Savaşından Önce Kuzeybatı Anadolu'daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Faaliyetlerine Dair Bir Rapor

Ermeniler, belediye ve eczahânelere sahip oldukları gibi, bir kısmı Tıbbiye-i şâhânedede, bir kısmı da Beyrut ve Fransız Tıp okullarında eğitim almış doktorları ve eczacıları vardır. Değişik amaçla kullandıkları kulüplerinin bulunduğu da ifade edilen bu Ermeni köylerinin, sosyal ve kültürel durumları son derece iyidir.

Buna karşılık Pazarköy kazasındaki İslâm köylerinin durumları son derece kötüdür. Hiçbir işe yaramayan okullarında hâlâ eski elifba okutulduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla her türlü teşkilâta sahip olan Ermeniler, büyük bir kaza olan Pazarköy'ü âdetâ hâkimiyetleri altına almışlardır. Ermeni nüfusu gittikçe artmasına rağmen, Türk köylerinin nüfusu azalmaktadır. Nüfusun azalmasının gerekçesi ise; eğitimsizlik ve sahipsizliktir. Nüfusu azalan, gittikçe yok olmaya yüz tutmuş Türk köyleri ise Ermenilerin eline geçmektedir.

Raporu hazırlayan müfettiş, bölgedeki Ermeni köylerinin, Müslüman köyleri için oluşturduğu tehlikeye dikkat çekerken şu ifadeleri kullanılmaktadır: *“Bugün öyle köyler var ki, üzerlerinde bir kartal gibi duran Ermeni köylerinin taarruzu korkusıyla, geceleri köyleri etrafında pusular tertip etmek mecburiyetinde. Zira daha önce taarruz vâki olmuşdur”*.

Diğer taraftan raporda, Ermenilerin, Müslümanlara yönelik taarruzları meydana geldiği zaman, Müslümanları, bölgedeki muhacir köylerinin kurtardığı belirtilmektedir. Ancak bu muhacirlerin de durumlarının pek iyi olmadığı, onların zamanla buralara yerleştirilirken bir dağın tepesine dağınık olarak bırakıldıkları, dolayısıyla buralarda fazla barınmadığı dile getirilmektedir. Bu muhacirlerin böyle yüksek mevkilere yerleştirilmelerinin amacının, bölgenin çoğunluğunun Müslümanlardan oluşması, hâkim mevkilerde Müslümanların bulunması, bu suretle Ermenilerin gelecekte ortaya çıkacağından şüphe edilmeyen siyasî entrikalarının başarısız kalmasına yönelik olduğu ifade edilmektedir. Fakat, bu konuda bir hayli masraf yapıldığı halde sonucun beklenildiği gibi olmadığı dile getirilirken; *“Bu uğurda binlerce masraf yapıldığı halde netice bu mu olacak idi? Mademki buraları müstesna ebemmiyeti hâiz idi, müstesna himmetler, muallimlerle mükemmel mektepler tesis, muktedir memurlar i'zâm ile muhacirleri ceblden, yeisden nûra, faaliyete serk esbâbını da temin lâzım değil miydi?”* diye sorgulanmaktadır. Böylece bölgedeki muhacirlerin ekonomik durumlarının iyi olmaması ve bazı ahlâkî zafiyetleri dolayısıyla da, üstünlüğün Ermenilerin eline geçtiği ve *“meydanı boş bulan Ermenilerin kazayı istilâ ettiği”* belirtilmektedir.

Raporu hazırlayan müfettiş, Pazarköy Ermenilerinin durumunu ve buradaki faaliyetlerini dile getirirken, devamlı surette Müslümanlarla kıyaslama cihetine gitmiştir. Nitekim, Müslümanların psikolojilerinin çok kötü durumda olduğu ve bu yüzden her yıl birçok kayıplar verdiği hatırlatılırken, Ermenilerin azgın ve âsi oldukları ifade edilmiştir. Ayrıca, Ermenilerin köylerinden kaymakam kovup üzerine silâh sıktıkları, vergi tahsildarlarına hakaret ettikleri ve jandarmanın silâhını alıp dövmek suretiyle rezil ettikleri bildirilmiştir. Bunların yanı sıra, müfrezelere karşı pusu kurdukları, İslâm ahâlisini yaralamak ve öldürmek gibi

Ferudun ATA

hareketlere giriştikleri dile getirilmiştir. Diğer taraftan vergi ve asker vermeyen Ermenilerin, on binlerce lira vergi borçları ve bine yakın asker kaçakları olduğu ifade edilmiş ve böylece bu bölgenin gittikçe Arnavutluk bölgesinin durumuna benzemekte olduğuna dikkat çekilmiştir.

Müfettişin, bölgenin Arnavutluk'un yapısına benzemekte olduğu düşüncesini dile getirmesi, Ermenilerin kurmuş oldukları bir pusu sonucu iki Türk jandarmasını şehit etmelerine ve zabiti dağa kaçırarak istemelerine bağlamaktadır. Çünkü bununla Ermenilerin amaçlarının, Müslüman halka, bölgede hükümetin hiçbir gücünün kalmadığı fikrini yaymak ve bu suretle kendi durumlarını güçlü göstermeye yönelik olduğu ifade edilmektedir. Rumeli'nde de olduğu gibi, her komitenin başlangıçta bu taktikle hareket ettiğine dikkat çekilmektedir.

Pazarköy Kazasındaki Müslüman Görevlilerin Durumu

Raporda, bölgede yaşayan Müslüman ve Ermeni halkların durumları konusunda çeşitli bilgiler verilmesinin ötesinde, burada görev yapan memurlar hakkında da önemli düşünceler yer almaktadır. Onların bilgileri, kapasiteleri, karakterleri ve Ermenilerle olan ilişkileri konularında çok dikkat çekici noktalara temas edilmektedir. Söz konusu görevliler şunlardır:

1- Jandarma Bölük Kumandanı

Jandarma Bölük Komutanının, bölgedeki Ermenilerin siyasî faaliyetlerini ve çetecilik hareketlerini bilmesine rağmen, bu tür olaylar karşısında son derece tedbirsiz ve lâkayt davrandığı belirtilmektedir. Gayrimeşrû hareketler yapmaya müsait bir yapısının olduğu da dile getirilen Bölük Kumandanı, güya tahkikat için gidiyormuş gibi davranıp, Pazarköy Reji Ziraat memuru Abdullah Efendi adlı birisiyle beraber Ermeni köylerine gidip, oralarda Ermeni çengilerini oynattığı ifade edilmektedir. Ayrıca, eğer araştırılırsa, Bölük Kumandanının devlete ait silâhları zimmetine geçirdiği de görülecektir, denilmektedir.

2- Reji Ziraat Memuru

Müfettişin raporunda, söz konusu memur Abdullah Efendi ile ilgili son derece çarpıcı bilgiler verilmektedir. Bir Türk memuru olarak bilinen bu şahsın, Ermeni ve Rumlarla çok iyi ilişkiler kurduğu ve “Yunan mubibbi ve Türk düşmanı” bir adam olduğu zikredilmektedir. Onun faaliyetleri ve karakteri hakkında bilgi verilirken şu yorumlar yapılmıştır: “Bir tarihte Rumeli’de, Selânik Yunan Konsolosu ve Rum Metropolitlerinin tavsiye nâmeleriyle Yunan çetelerine iltihak etmiş, bu çetelerle geçmiş, ihtimal ki, Müslüman kanı da içmiş, Yunan mubibbi ve Türk düşmanıdır. Rejiye intisabını ileri sürerek, Hükümet-i Osmaniyeyi, bilbassa Türklüğü tabkîr etmekten hazer etmez. Nankör bir adamdır. Ermenilerin, bu adamın, köylerinde Ermeni kadınlarıyla eğlenmesine müsaade etmeleri câlib-i dikkatdir”.

I. Dünya Savaşından Önce Kuzeybatı Anadolu'daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Faaliyetlerine Dair Bir Rapor

Diğer taraftan, Abdullah Efendi isimli bu Ziraat ve Reji memurunun, sanki Ermeniler aleyhinde çok önemli hizmetler görüyormuş gibi davranıp, valiliğin iyi niyetini kazandığı ve bu suretle her tarafa serbestçe gidip gelecek bir izin belgesi almayı da başarmasına hayret edilmektedir. Ayrıca, eğer böyle bir adama hükümetin birtakım sırları da verilmiş ise, bunun çok büyük bir hata olduğu ve durumun derhal düzeltilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Söz konusu şahısla ilgili bilgiler verilirken şöyle devam edilmektedir: “*Allah, peygamber, hilâfet, Osmanlılık tanımayan bir adamdır. Hiçbir hayır beklenemez. Hastalık, bu gibi nankörlerin yapacağı yalancı hizmetlerle mündefi’ (atlatmak) olmaz.*”.

Müfettiş raporunda, mevcut durumu ortaya koymanın yanında, bölgenin durumunun nasıl iyileşebileceği konusunda çareler de ileri sürmektedir. Ona göre; Ziraat memuru Abdullah gibiler derhal uzaklaştırılmalı, yerlerine; dünyadan bir parça anlayan, İslâm’ın içinde bulunduğu sıkıntıları kavrayabilen, bölgeyi iyi bilen faal ve cesur memurlar, polisler görevlendirilmelidir. Diğer taraftan, sayılan tedbirler hemen alınmadığı takdirde, ülkenin çok daha kötü günler yaşayacağı uyarısında da bulunarak şöyle denilmektedir: “*Bu yerler sahibsizdir. Kendimizi aldatmayalım. Çünkü yarın çok yorulacağız, fakat sa’yimiz semeresiz kalacaktır.*”.

Raporu hazırlayan müfettiş, bölgeyi ve burada yaşayan görevlileri ve İslâm ahalisini çok iyi gözlemlediğinden ayrıntılı bilgiler vermeye devam etmiştir. Memurların neredeyse çoğunun cahil, ilgisiz ve yalnız şahsî menfaatlerini düşünen kimseler olduğunu belirtmektedir. Hatta öyle ki, bu memurların bazılarının el altından Ermenilerle komitecilik yaptıkları, Ermeni mütegalibeleriyle ortaklıkta buldukları da ifade edilmektedir. Böyle “*eşrafı!*” sahip bir kazanın, kendi durumlarını ve kazalarını kurtarmaya “*kâdir*” olamayacaklarına dikkat çekildikten sonra şöyle denilmektedir: “*Bu zavalılar şaşırmış, bunamıştır. Rehberlere muhtaçtır. Eşraftan hayır yok. Rehberlik vazifesini memurlar ve muallimler yapacak. Kazanın asayişini temine, hukûk-ı ibadî muhafazaya memur otuz kâsur eski jandarmadan mürekekep bir takım jandarmanın bir kısmı yerli bulunmak hasebiyle yüz göz olmuş, bir kısmı da irtikâba meyletmiş. Buna mukabil, asker ve mücrim bine yakın firarî mükemmel komite teşkilâtı var. Jandarmanın yazı yazabilecek bazen bir nefer bulunmaz. Kırtasiyecilik hadden efzûn, bîçare Takım Zabiti âdetâ Tabrirât Kâtipliği yaparmış gibi başını kaldırmaktan vakit bulamıyor. Birçok tamimler, şu kadar vakit zarfında cevabı verilecek, kaydıyla uzun uzun istîzahlar. Vesâit nâmına ise bir şey yok, üç ayda bir zabıt değişiyor.*”.

I. Dünya Savaşı öncesi, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu bu olumsuz tablonun sadece Pazarköy’de değil; Yalova, Karamürsel, İzmit, Yenişehir ve İnegöl’de de mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca raporda; bu bölgenin İzmit havalisiyle ilişki içinde bulunduğu, Ermeni canı ve asker kaçaklarının İzmit’ten Karadeniz yoluyla Rusya’ya ve Bulgaristan’a gidip geldiklerine dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla, Ermeni komitecilerinin bu sıralarda faaliyetlerini

artırdıkları ve bunun, ortada bir şeylerin döndüğünün bir işareti olarak görülmesi gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bunun için, bu bölgeye gereken hassasiyetin gösterilmesinin önemine işaret edilmekte ve ona göre tedbir alınması istenmektedir.

Müfettiş genel olarak bu uyarıları yaptıktan sonra, diğer memurlarla ilgili bilgiler vermeye devam etmiştir. Pazarköy'deki her memuru birebir ele almıştır. Buna göre;

Kaymakam: Kaymakam namuslu, iyi niyet sahibi birisi olarak değerlendirilse de, Pazarköy gibi kritik bir bölgede görev yapacak kapasitede olmadığı belirtilmektedir. Ancak, ahalisi Türk-İslâm olan bir bölgede çalışabileceği dile getirilmektedir.

Kadı: Müfettişin raporunda kadı hakkında hiç olumlu bir değerlendirme yapılmamıştır. Kadının “*ablâksız ve müfsid*” olduğu, sadece Pazarköy'de değil, hiçbir yerde kadılık gibi önemli bir memuriyette görev almasının doğru olamayacağı ifade edilmiştir.

Ceza Reisi: Ceza reisinin, devamlı olarak önemli görevlerdeki memurlarla mücadele içinde bulunduğu ve küçük memurları da buna karıştırmaktan zevk aldığı ifade edilmiştir. Onun hakkında; “*hodbin, hasüd, anüd ve imtizacsız*¹⁴ bir adam” değerlendirmesi yapılmıştır. Ceza reisinin bir ara kaymakamla girdiği tartışma üzerine başka bir yere tayin edildiği ifade edilse de, daha sonra tekrar Pazarköy'e, hem de ceza reisi olarak terfian gelmesinin halk arasında şaşkınlık meydana getirdiğine dikkat çekilmiştir.

Müddeiumûmi: (Savcı) İşini bilen, ciddi, vatanperver ve tam manasıyla bir adliye memuru olarak anlatılmaktadır.

Müstantik: (Sorgu Hâkimi): Böyle önemli ve karışık bir bölgede iş yapabilecek kapasitede görülmezken, belki başka bir kazada görev yapabileceği ifade edilmektedir.

Baş Kâtip: Haysiyetsiz ve müzevir bir kimse olup, Pazarköy'de çalışmasının kesinlikle doğru olmadığı değerlendirilmiştir.

Mahkeme Azası: A'sar iltizamından dolayı hazineye borçlu, malları hacizli ve müflis bir kişi olarak belirtilmektedir. Ancak, ceza reisi ve müddeiumûmi gibi yaramaz görevlilerin yanında, mahkeme azasının varlığının pek fazla önemi olmadığı ifade edilmektedir. Diğer taraftan, adliyeye büyük önem verilmesi gerektiği uyarısı yapılmaktadır. Çünkü bu bölgedeki Ermenilerin çevirdikleri

¹⁴ *Hodbin:* Yalnız kendini gören, kibirli; *Hasüd:* Hasetçi ve kıskanç; *Anüd:* İnatçı; *İmtizacsız:* Geçimsiz, Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1989.

I. Dünya Savaşından Önce Kuzeybatı Anadolu'daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Faaliyetlerine Dair Bir Rapor

entrikalarının çok geniş olduğu, dolayısıyla buralara faal, cesur, itimatlı bir reis ile baş kâtip gönderilmesinin önemi dile getirilmekte, bu “*şiddetle elzem*” denilmektedir.

Mal Müdürü: Mal müdürünün iyi bir zat olduğu ifade edilirken, muavininin çok kötü olduğu belirtilmektedir. Vazifesini suiistimalden dolayı mahkemede davasının devam ettiği bildirilen muavinin, aynı zamanda müfsit bir kişi olup buralarda bir dakika bile durmasının sakıncalı olduğu dile getirilmektedir.

Mukavelât Memuru: Faizci, iki kuruşa tenezzül eden ve haysiyetsiz bir şahıs olduğu dile getirilmektedir. Dolayısıyla hiçbir memuriyette görev almasının doğru olmadığı ifade edilmektedir.

Tapu Memuru: Aylık maaşı beş yüz kuruş olan bu şahsın, sadece Pazarköy'de bin lira değerinde emlak sahibi olduğu bildirilerek, bu kadar arazinin, kısa süre içinde söz konusu maaşla almasının mümkün olmayacağı ifade edilmektedir. Dolayısıyla, tapu memurunun sahip olduğu mülkü, gayrimeşrû olarak elde etmiş olabileceği üzerinde durulmaktadır. Adı geçen memurun çok entrikacı olduğu, dolayısıyla sahip olduğu arazileri nasıl elde ettiğinin ortaya çıkarılmasının güç olacağından, hiç olmazsa başka bir yere tayin edilmesi istenmektedir. Diğer taraftan, tapu memurunun birçok Ermeni dostu olduğu da zikredilmektedir.

Nüfus Memuru: Bulunduğu bölge halkı ile kumarbazlık eden ve haysiyeti olmayan bir kişi olarak tarif edilmektedir.

Cedid Nahiyesi Müdürü: Ermeni halk ile “*ş u işret*”de, eğlence âlemlerinde vakit geçiren bir kişi olduğu belirtilmektedir. Beş yüz kuruş maaşla ziyafetler veren bu şahsın, bir ara Takım Kumandanı vekili ile birlikte, meçhûl bir şahıstan müsadere ettikleri silâhı bir köylüye sattıkları ve parasını aralarında paylaştıkları dile getirilmiştir. Konu resmiyete intikal ettiği halde, müdür maharet göstererek olayı inkâr ettiği ve örtbas etmeyi başardığı zikredilmektedir. Diğer taraftan, son derece ciddiyetsiz olan bu şahsın, Ermenilerle yüz göz oluşu sebebiyle de burada kalmasının sakıncalı olduğuna dikkat çekilmiştir.

Cedid Nahiyesi ve Ermenilerin Plânı

Bu bölgedeki Ermeniler, bir taraftan komitecilik ve siyâsî faaliyetlerle Müslümanlar üzerinde hâkimiyet ve baskı kurarken, diğer taraftan da, sinsice bir plânla, buldukları köylerin ekonomik ve sosyal yönden ilerlemesi için çalışmışlardır. Buna karşılık, İslâm köylerinin gerilemesi ve yıkılması için büyük çaba harcamışlardır.

Nitekim, Cedid Nahiyesi adını alan, ancak daha önce “köy” statüsünde olan ve Yeniköy olarak bilinen yerleşim birimi, Ermenilerin çabaları sonucu ve hiç

gerek olmadığı halde “nahiye” yapılmıştır. Merkez kazaya sadece bir buçuk mesafede bulunan ve birkaç hane hariç tamamı Ermeni olan bu yerleşim birimi, büyük oranda Ermeni nüfusuna sahiptir. Yine burasının oldukça yakınında bulunan Ortaköy, ve Çengiler köyleri de Ermenidir. Raporda, yeni adıyla Cedid nahiyesi olan Yeniköy Ermenilerinin amaçladıkları politikanın ne olduğu şöyle anlatılmaktadır: *“Bendenize öyle geliyor ki şeytan Ermeniler, köyleri nahiyeye tabvil olduğunu takdirde, haftada bir defa pazar kurulacak, yakınındaki köylerin abalisi bundan sonra alışverişlerini burada icra edecekler. Bu suretle hem köyleri zengin olacak, hem de sırf Müslüman olan kasaba ticareti, İslâm esnafı mahvolacak. Vaktin Mecl-i idaresinden kopardıkları bu kararlar köylerini nahiyeye tabvile muvaffak olmuşlardır. Hakikaten köyleri terakki etmiş, zengin ve mamur olmuş. Merkez kazaya ise tedenniye yüz tutmuş. Hele Meşrutiyetten sonra Ermenilerin, evvelce yalnız kazada kurulan koza mizanını (terazi) parçalayarak kendi köylerine de mizan kurmağa muvaffak olmaları yüzünden, bîcare merkez kazaya mahv ve munkarız oluyor”.*

Raporda, Ermenilerin bölgenin ekonomik yapısını değiştirmeye yönelik niyetleri ortaya konduktan sonra, bu durumun değiştirilmesi gerektiği konusundaki gerekçeler dile getirilmiş ve çözüm yolu önerilmiştir. Eğer bir nahiye kurulması gerekiyorsa, merkez kazaya çok daha uzak olan ve kış geldiği zaman yolları kapanan Müslüman köylerinden birisinde kurulması gerektiği dile getirilen raporda, böylece hem merkez kazanın yıkılmaktan kurtulacağı, hem de durumları tehlikede bulunan Müslüman köylerinin morallerinin düzeleceğine işaret edilmektedir. Ayrıca, yapılacak bu değişiklikten Ermenilerin şikâyet etmeye hakları olamayacağı da dile getirilerek, yedi-sekiz saat mesafedeki Müslüman köylerinin merkez kazaya bağlı olup, bir buçuk saat mesafedeki bir Ermeni köyünün nahiye olmasının mantıksızlığına dikkat çekilmektedir. Ayrıca dikkat çekici bir başka nokta ise, nahiye olan Ermeni köyünde görev yapacak olan Müslüman memurların, Ermenilerin hakaretlerine maruz kalmaktan başka bir işe yaramayacağına işaret edilmiş olmasıdır.

Diğer taraftan, genel olarak buralardaki Ermenilerin faaliyetlerinden merkezi hükümetin tam bilgi sahibi olmadığı, hatta Bursa ve İzmit hükümet merkezlerinin bile *“döndürülen dolaplardan, komitenin faaliyetlerinden haberdar olmadığı”* dile getirilen raporda, takibat işlerinin her yerde lâıykıyla yerine getirilmediğinden şikâyet edilmektedir. Yapılan takibatın sadece bir olay çıktığında gerçekleştirilmesinin, Ermenilerin faaliyetlerini tam olarak öğrenmeye yetmediğine işaret edilmektedir. Çünkü bu bölgedeki bazı daire memurlarının, bu işlere gereken önemi vermediği, oysa her şeyin *“açık-saçık”* cereyan ettiği belirtilmektedir.

Raporu hazırlayan memur, buralardaki ilgisizliği ve Ermenilerin faaliyetini ayrıntılı bir biçimde ortaya koyduktan sonra şöyle devam etmektedir: *“Bendeniz ısrar ederim ki; payitahtımıza yakın ve her türlü entrikaya müsait bulunan bu havaleyi artık ciddiyetle ehemmiyet ve her şeye ihtimal verilecek zaman gereği gibi hulûl etmiştir. Ermeniler fevkalâde müsait vâsi’ vesâite mâliktirler. Bugün Pazarköyü’nde vuku bulacak*

I. Dünya Savaşından Önce Kuzeybatı Anadolu'daki Ermenilerin Sosyo-Ekonomik ve
Siyasî Faaliyetlerine Dair Bir Rapor

bir cinayetin fâili olan bir Ermeni, yarın İzmit, o bir gün de Karadeniz yolunda, Odesa-Varna istikametinde hiçbir zorluk çekmeyecektir. Aynı hal, İstanbul yolu üzerinde de vâki ve câridir.”

Müfettiş raporunun sonunda âdeta yalvararak bir an önce gerekli tedbirlerin alınmasını istemektedir. Ermeni komitelerinin siyasî faaliyetlerinin, silâh ve diğer yasaklanmış madde kaçakçılığının hızla arttığını tekrar ederek, bu faaliyetlerin engellenmesi için derhal harekete geçilmesini, takibatın hızlandırılmasını ve bu bölgelere faal ve cesur memurların atanmasının önemini vurgulamaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşı öncesi şartlarında bazı bölgelerdeki Ermenilerin siyasî faaliyetlerinden yeterince bilgi sahibi olamadığı, dolayısıyla bu tür hareketleri engelleyemediği anlaşılmaktadır. Bölgede görev yapan devlet memurlarının da bu tür yıkıcı hareketlere gereken duyarlılığı göstermemeleri, devletin etkili tedbirler alamaması sonucunu doğurmuştur.

Bu rapor; savaş bölgesinde yaşamayan Ermenilerin de devlete karşı ihanet içinde olduklarını, bu sebeple I. Dünya Savaşı içinde alınan sevk kararına onların da dahil edilmesinin ne kadar haklı olduğunu göstermektedir. Böylece, bu konuda yapılan bazı eleştirilerin haksızlığı ve bir dayanaktan yoksun olduğu bir kez daha teyit edilmiş olmaktadır.